

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XVIII

DAWNE MAPY JAKO ŹRÓDŁA
W BADANIACH GEOGRAFICZNYCH
I HISTORYCZNYCH

Polish Academy of Sciences • Institute of the History of Science
Team for the History of Cartography

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin
Department of Cartography and Geomatics

Catholic University of Lublin
Institute for the Historical Geography of the Church in Poland
Institute of Geodesy and Cartography in Warsaw

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY Volume XVIII

OLD MAPS AS A SOURCE IN GEOGRAPHICAL AND HISTORICAL RESEARCH

Edited by
Beata Konopska i Jerzy Ostrowski

Warsaw 2014

Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk
Zespół Historii Kartografii

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Zakład Kartografii i Geomatyki

Katolicki Uniwersytet Lubelski
Ośrodek Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce
Instytut Geodezji i Kartografii w Warszawie

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII Tom XVIII

DAWNE MAPY JAKO ŹRÓDŁA W BADANIACH GEOGRAFICZNYCH I HISTORYCZNYCH

Pod redakcją
Beaty Konopskiej i Jerzego Ostrowskiego

Warszawa 2014

Opracowanie redakcyjne
Beata Konopska, Jerzy Ostrowski

Współpraca redakcyjna
Paweł Cebrykow, Krzysztof Kałamucki

Recenzenci
Prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz
Prof. dr hab. Andrzej Ciołkosz

Tłumaczenie przedmowy i części streszczeń na język angielski
Ilona Wojciechowska
Tłumaczenie części streszczeń – autorzy

Opracowanie techniczne i przygotowanie do druku
Signum CM Cezary Mazur

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

Instytut Geodezji i Kartografii
ul Modzelewskiego 27, 02-689 Warszawa,
e-mail: igik@igik.edu.pl

© by: IHN PAN, IGiK

ISSN: 0138-0850

ISBN: 978-83-86062-18-8
ISBN: 978-83-60024-19-5

Druk i oprawa: Drukarnia nr 1, Warszawa

SPIS TREŚCI

<i>Beata Konopska, Jerzy Ostrowski</i> Przedmowa	11
<i>Joanna Plit</i> Analizy geograficzne i historyczne dawnych map	19
*	
<i>Jerzy Ostrowski</i> Praca Henryka Merczynga z 1913 roku o radziwiłłowskiej mapie Litwy i jej wpływ na polskie badania dokładności dawnych map (w setną rocznicę publikacji)	35
<i>Kamil Nieścioruk</i> Weryfikacja wiarygodności treści map dawnych z wykorzystaniem cyfrowego modelu wysokości i podstawowych atrybutów topograficznych	53
<i>Maria Jankowska</i> Kryteria oceny map jako źródła informacji o dziedzictwie kulturowym wsi na przykładzie Wielkopolski	65
<i>Jakub Kuna</i> Problem uwspółcześnienia formy prezentacji map dawnych	79
**	
<i>Adam Linsenbarth</i> Mozaikowa mapa z Madaby z VI wieku cennym źródłem informacji geograficznych, historycznych i biblijnych	93
<i>Kazimierz Kozica</i> Wrocławski przedwojenny egzemplarz mapy Europy Gerarda Mercatora (1554)	111
<i>Piotr Grabowski</i> Obraz historycznej Warmii na mapach włoskich i francuskich kartografów w XVI–XVIII wieku	121
<i>Andrzej Janeczek</i> Rękopiśmienna mapa cyrkulu zamojskiego z austriackiego Archiwum Wojennego i jej relacja do zdjęcia józefińskiego Galicji (1779–1783)	133

Bogdan Wolak

- Próba oceny obrazu rzeźby terenu na mapie Schroettera
w skali 1:152 000 (1802–1810) 145**

Michał Trzewik

- Układ przestrzenny miasta Lublina
na przełomie XVIII i XIX wieku na planach austriackich
przechowywanych w Archiwum Wojennym w Wiedniu 155**

Dariusz Lorek

- Kartograficzny obraz Poznania w okresie zaborów 169**

Teresa Bogacz

- Mapy Lubina z XIX i XX wieku jako źródło do badań
nad rozwojem przestrzennym miasta 181**

Wojciech Mielewczyk

- Środowisko geograficzne na XIX-wiecznych mapach wsi
na przykładzie zbiorów Muzeum Narodowego Rolnictwa
i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie 193**

Lucyna Szaniawska

- Joachim Lelewel jako badacz dawnych opisów świata
i twórca „krajobrazów” 209**

Adrianna Szczerba

- Mapy archeologiczne zachodnich guberni
Imperium Rosyjskiego 237**

Tomasz Olenderek

- Charakterystyka dawnych map leśnych 251**

Waldemar Spallek

- Kształtowanie się koncepcji map ogólnogeograficznych
w świetle polskich atlasów szkolnych wydanych do 1939 roku 263**

Beata Konopska

- Atrybut miejsca w czasie jako właściwość dawnych map
z punktu widzenia antropologii kulturowej na przykładzie
publikacji okresu PRL 285**

Dorota Jutrzenka-Supryn

- Zagadnienie rekonstrukcji treści i obrazu w zabytkowych
mapach i globusach 301**

Joanna Sroka

Atlas Silesiae w zbiorach polskich – technologia wykonania i konserwacja (zarys problematyki)	321
--	-----

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa,

Anna Synajewska-Przybyś, Tomasz Klepka

Możliwości badania materiałów drukowanych z użyciem techniki optycznej, polaryzacyjnej i konfokalnej oraz SEM-EDS	337
--	-----

Roman Czaja, Zenon Koziel,

Radosław Golba, Agnieszka Pilarska

Atlas historyczny miast polskich	349
---	-----

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa

Toponimy na mapach Półwyspu Kolskiego jako przykład bogactwa etnograficznego regionu	353
---	-----

CONTENTS

Beata Konopska, Jerzy Ostrowski

Preface	15
----------------------	----

Joanna Plit

Geographical and historical analyses of old maps	19
---	----

*

Jerzy Ostrowski

The work of Henryk Merczyng from 1913 on the Radziwill map of the Grand Duchy of Lithuania and its influence on the Polish research on the accuracy of old maps (on the hunderth anniversary of publication)	35
---	----

Kamil Nieścioruk

Verification of content credibility of old maps with application of digital elevation model and basic topographic attributes	53
---	----

Maria Jankowska

Evaluation criteria for maps as a source of information about the cultural heritage of the countryside based on the example of Wielkopolska	65
--	----

Jakub Kuna

The problem of contemporization of the form of presentation of old maps	79
--	----

**

Adam Linsenbarth

The Madaba Mosaic Map from the 6th century – a source of information for geographical, historical and Bible studies	93
--	----

Kazimierz Kozica

The Wroclaw pre-war copy of the map of Europe by Gerard Mercator (1554)	111
--	-----

Piotr Grabowski

The picture of the historical Warmia on the maps of Italian and French cartographers in the 16th–18th centuries	121
--	-----

Andrzej Janeczek

- The manuscript map of Zamość district from the Austrian War Archives and its relation to the Joseph's survey of Galicja (1779–1783) 133**

Bogdan Wolak

- Analysis of the presentation of relief on the Schroetter's map, scale 1:152,000 (1802–1810) 145**

Michał Trzewik

- Spatial layout of Lublin at the turn of the 18th century on Austrian city maps stored in the Vienna War Archives 155**

Dariusz Lorek

- Cartographic image of Poznań in the time of partitions 169**

Teresa Bogacz

- Maps of Lubin from the 19th and 20th centuries as the source for research on the spatial development of the city 181**

Wojciech Mielewczyk

- The geographical environment on the 19th century maps of villages based on the collection of the National Museum of Agriculture and Agricultural-Food Industry in Szreniawa 193**

Lucyna Szaniawska

- Joachim Lelewel as an investigator of old world's descriptions and author of "landscapes" 209**

Adrianna Szczerba

- Archeological maps of western provinces of the Russian Empire 237**

Tomasz Olenderek

- Characteristics of old forest maps 251**

Waldemar Spallek

- Evolution of the concept of general reference maps in the light of Polish school atlases published until 1939 263**

Beata Konopska

- Attribute of place in time as a feature of old maps from the perspective of anthropology of culture based on publications of Polish People's Republic period 285**

Dorota Jutrzenka-Supryn

- Problems of content and image reconstruction
in historical maps and globes 301**

Joanna Sroka

- Atlas Silesiae* in the Polish collections – technology
of binding and conservation (outline of problems) 321**

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa,

Anna Synajewska-Przybyś, Tomasz Klepka

- The possibilities of printed materials research
with the use of optical, polarization, confocal
and SEM-EDS techniques 337**

Roman Czaja, Zenon Koziel,

Radosław Golba, Agnieszka Pilarska

- The Historical Atlas of Polish Towns 349**

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa

- Toponyms on maps of the Kola Peninsula as an example
of the ethnographic wealth of the region 353**

Adrianna Szerba

Uniwersytet Łódzki

Mapy archeologiczne zachodnich guberni Imperium Rosyjskiego

Zachodnie gubernie Imperium Rosyjskiego zostały utworzone ze wschodnich województw dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów zagarniętych przez Rosję w latach 1772–1795. Ziemie litewsko-białoruskie, inaczej Kraj Północno-Zachodni podzielono na sześć guberni: wileńską, grodzieńską, kowieńską, mińską, witebską i mohylewską, natomiast ziemie Ukrainy prawobrzeżnej, czyli Kraj Południowo-Zachodni na trzy gubernie: kijowską, podolską i wołyńską. W drugiej połowie XIX i na początku XX wieku białoruscy, polscy, rosyjscy i ukraińscy starożytnicy pracowali nad mapami archeologicznymi wymienionych guberni, będącymi kartograficznymi rejestrami zabytków i odkryć archeologicznych na danym obszarze. Celem artykułu jest omówienie tego mało znanego w literaturze zagadnienia. Jako historyka archeologii interesowały mnie następujące kwestie: w jakim celu powstały te opracowania, skąd czerpano dane, w jaki sposób je przedstawiano i wreszcie znaczenie powstałych map dla archeologii. Nie sposób jednak odpowiedzieć na powyższe pytania bez ukazania szerszej perspektywy.

W XIX wieku archeologia jako młoda, dopiero rozwijająca się dyscyplina, budująca swój warsztat naukowy, poszukiwała jak najlepszych metod dokumentacji źródeł archeologicznych i ich naukowej analizy. Kartografia znalazła wówczas dwojakie zastosowanie: w postaci planów stanowisk archeologicznych badanych metodą wykopaliskową oraz jako metoda rejestracji zabytków znajdujących w trakcie badań powierzchniowych (widocznych w ziemi lub w formach krajobrazowych, jak grodziska i kurhany) oraz znanych z publikacji. W drugim przypadku rezultatem działań inwentaryzacyjnych była właśnie mapa archeologiczna. W jakim celu powstawały tego typu opracowania? Generalnie mówiąc, ich twórcom przyświecała następująca myśl: „wszelkie badania starożytne, odkrycia i wykopaliska nabierają dopiero wtedy prawdziwego znaczenia dla nauki, gdy przeprowadzono je systematycznie w danej okolicy lub porównano i zestawiono w jeden obraz na mniejszej lub większej przestrzeni krajów”¹. I jeszcze jedna

¹ A. Abramowicz, *Wiek archeologii. Problemy polskiej archeologii dziewiętnastowiecznej*, Warszawa 1967, s. 51.

wypowiedź utrzymana w podobnym tonie: „Odkopywanie, zbieranie i ułożenie w pewien system rozrzuconych zabytków archeologicznych ułatwia wprawdzie badaczom pracę, lecz całkowitego obrazu rozwoju dróg cywilizacyjnych i stopnia oświaty nie daje. Ułożenie mapy archeologicznej umożliwia pogląd ogólny na zabytki przedhistoryczne i wskazuje kierunki cywilizacyjne”². Innymi słowy, zdawano sobie sprawę, że jednym z warunków dalszego rozwoju archeologii było rozpoznanie i rejestracja zasobów dziedzictwa archeologicznego w terenie oraz zestawienie wszystkich dotychczasowych odkryć w jeden obraz. Tak przygotowana baza źródłowa miała ułatwić prace nad monografiami, dającymi ogólny obraz przeszłości danego kraju i jego poszczególnych regionów. Brak takich opracowań odczuwali z pewnością polscy starożytnicy drugiej połowy XIX wieku.

„Na niwie archeologii przedhistorycznej – pisał w 1896 Gabriel Zieliński z Płockiego Towarzystwa Naukowego – wszędzie panuje dziś ruch ożywiony. Tylko u nas w tym kierunku głucho i cicho, jakby nic się nie robiło. Uczni na próżno oczekują od nas wiadomości, niezbędnych do uzupełnia ogólnego poglądu na stosunki przedhistoryczne Europy. Sami nie wiemy dokładnie, co dotychczas u nas zrobiono, co znaleziono, a nawet nie poddano dotąd ścisłej klasyfikacji rzeczy zgromadzonych. Czemu się to dzieje, zapyta zapewne ze zdziwieniem nie jeden. Oto odpowiedź: brak nam mapy archeologicznej, która byłaby w tym razie wielką pomocą. Nie zrobiliśmy dotąd nawet próby w tym kierunku, pomimo, że dzieło podobne stanowi w każdym kraju podstawę do dalszych poszukiwań”³. Rzeczywiście prace inwentaryzacyjne w wielu państwach były bardzo zaawansowane, a Artur Gruszecki na łamach „Biblioteki Warszawskiej” przekazał informację o czterech krajach, które posiadały mapy archeologiczne: w 1856 r. A. Schmitt wykonał taką mapę dla Czech, w tym samym roku H. Müller dla Niemiec, w 1862 r. P. Radics dla Krainy⁴, w 1868 r. K. Wiberg dla Danii, a w 1871 r. J. van der Maelen dla Belgii⁵.

*

Przyjrzyjmy się polskiej kartografii archeologicznej. Problematyka ta ma już swoją literaturę⁶, dlatego przedstawię kilka uwag podsumowujących. Otóż po-

² A. Gruszecki, *Mapy archeologiczne*, „Biblioteka Warszawska”, 1878/4, s. 63.

³ G. Zieliński, *Mapa archeologiczna gub. Płockiej*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1896, nr 22, s. 1.

⁴ Kraina to jeden z regionów historyczno-etnograficznych tworzących dzisiejszą Słowenię. W XIX wieku jako Księstwo Krainy była krajem koronnym Austro-Węgier.

⁵ A. Gruszecki, op. cit.

⁶ A. Abramowicz, *Mapa Staszica na Kongresie w Bolonii w 1871 r.*, „Zeszyty Staszicowskie” 3/2002, s. 39–43; Idem, *Polacy na Kongresie w Bolonii w 1871 r.*, w: *Archeologia et historia*. Księga jubileuszowa dedykowana pani prof. Romanie Barnycz-Głupieńcowej, Łódź 2000, s. 12–22; M.M. Blombergowa, *O najstarszych mapach archeologicznych*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 1992, nr 2, s. 151–172; M. Czochoński, *Zarys polskich koncepcji i opracowań dziewiętnastowiecznych map do celów archeologicznych*, „Przegląd Geodezyjny”, r. 53, 1981, nr 5, s. 174–176; B. Schnaydrowa, *Mapa archeologiczna Józefa Łepkowskiego*.

mimo rozmaitych działań już od XVIII/XIX wieku, ożywienie prac inwentaryzacyjnych obserwujemy dopiero od lat osiemdziesiątych XIX stulecia. Zbieranie materiałów do map archeologicznych różnych regionów ziem polskich odbywało się na trzy sposoby: w trakcie objazdów terenowych, poprzez udostępnianie łamów prasy dla informacji o odkryciach i zabytkach, nadsyłanych przez czytelników oraz na podstawie kwerendy. W pierwszym przypadku penetrowano przede wszystkim obszary nad brzegami większych rzek polskich, dokonując rejestracji stanowisk archeologicznych oraz segregując znalezione zabytki według systemu trzech epok (kamień, brąz, żelazo). Rezultaty tego przedsięwzięcia nie zostały całościowo podsumowane, a penetracja archeologiczna, mimo dążenia aby była prowadzona możliwie równomiernie – nie była jednolita. Zamierzenie to, przy ówczesnej liczebności archeologów, było bardzo trudne do realizacji. Natomiast odzew czytelników na apele o nadsyłanie informacji o zabytkach lub odkryciach był znikomy. Nie mogło być inaczej. Zagadnienie inwentaryzacji i opracowywania map archeologicznych było wówczas zbyt nowatorskie, aby mogło spotkać się z szerszym zrozumieniem społeczeństwa, w gruncie rzeczy mało obeznanego z potrzebami rozwijającej się archeologii. Zatem ciężar inwentaryzacji zabytków archeologicznych spoczywał przede wszystkim na barkach miłośników starożytności. Jakie były rezultaty ich wysiłków?

W Królestwie Polskim najlepiej rozpoznano tereny guberni płockiej i kieleckiej. Na łamach „Światowita” w 1904 r. podano, jakie dokładnie regiony Królestwa zostały objęte inwentaryzacją zabytków archeologicznych na potrzeby projektu mapy archeologicznej⁷. Okazuje się, że na ówczesne 84 powiaty Królestwa Polskiego – 62 nie były w ogóle objęte pracami inwentaryzacyjnymi. W rezultacie działań starożytników powstały trzy mapy archeologiczne: E. Majewskiego dla powiatu stopnickiego guberni kieleckiej⁸, S.J. Czarnowskiego, która również częściowo objęła obszar guberni kieleckiej⁹ oraz mapa guberni płockiej (G. Zieliński pisząc w 1896 r. artykuł nie wiedział o niej)¹⁰, która niestety nie została nigdy wydana; nie wiadomo również jakie były jej dalsze losy.

Geneza i okoliczności jej powstania, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, r. XXV, 1980, s. 189–202; Taż, *Z początków polskiej kartografii archeologicznej i jej międzynarodowych związków*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 12, 1980, nr 1, s. 8–13. Temat ten poruszyłam również w swojej pracy, którą w związku z tym pozwolę sobie dołączyć do niniejszej bibliografii: A. Szczerba, *Problem ochrony zabytków archeologicznych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej pod panowaniem rosyjskim*, Łódź 2012, s. 125–132.

⁷ *Sprawozdanie z działalności „Światowita” za lata 1899–1903*, „Światowit”, t. V, 1904, s. VIII.

⁸ E. Majewski, *Powiat stopnicki pod względem przedhistorycznym, część I*, „Światowit”, t. III, 1901, s. 95–161.

⁹ S.J. Czarnowski, *Miejscowości przedhistoryczne i zarys mapy paleoetnologicznej porzeczka lewego Wisły od Przemszy do Nidy zebrał i ułożył...*, „Wszechświat”, t. 24, 1904, nr 24, s. 369–398; nr 25, s. 393–398.

¹⁰ Franciszek Tarczyński zamieścił na łamach „Ech Płockich i Łomżyńskich” sprostowanie do artykułu G. Zielińskiego wyjaśniając, że mapa guberni płockiej została opracowana i znajdowała się wówczas u łódzkiego geometry Stanisława Cieślińskiego. F. Tarczyński, *Kilka słów wyjaśnienia w sprawie mapy archeologicznej gub. Płockiej*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, 1896, nr 25, s. 3.

W przypadku ziem zaboru pruskiego powstały dwie mapy archeologiczne: grodzisk wielkopolskich (opracowana jeszcze w latach trzydziestych XIX wieku przez szamotulskie Towarzystwo Zbieraczyw Starożytności Krajowych¹¹ oraz Prus Zachodnich Gotfryda Ossowskiego¹². Ponadto Artur Gruszecki podał informację, że nad mapą Wielkopolski pracował F. Biedrzycki, ale bliższych wiadomości na ten temat nie posiadam¹³. Dalszych ustaleń wymaga również kwestia, czy mapa archeologiczna Niemiec H. Müllera z 1856 r. obejmowała także ziemie zaboru pruskiego.

Najlepsza pod tym względem była sytuacja zaboru austriackiego. Oddział Archeologii i Sztuk Pięknych Towarzystwa Naukowego Krakowskiego prowadził intensywną działalność na polu inwentaryzacji zabytków Galicji oraz innych ziem polskich. W związku z tym wydano nawet odezwę – instrukcję¹⁴ skierowaną do miłośników archeologii wszystkich zaborów z prośbą o nadsyłanie wiadomości o zabytkach. Zebrane w ten sposób dane miały posłużyć do podjęcia badań porównawczych, syntetycznego ujęcia dziejów kultury materialnej w Polsce, a także wykonania mapy archeologicznej kraju. Dwóch ostatnich zadań nie zrealizowano. Mapa archeologiczna Polski była na pewno opracowywana przez W. Demetrykiewicza, o czym donosił w 1904 r. S.J. Czarnowski przy okazji opisu własnych doświadczeń na polu kartografii archeologicznej. Niestety W. Demetrykiewicz nie ukończył tego dzieła. Częstkowe mapy archeologiczne Galicji wykonali: Marcin Kęszycki¹⁵, Erazm Niedzielski¹⁶, Antoni Schneider¹⁷ oraz Józef Łepkowski¹⁸, ale żadna z nich nie została opublikowana, a do naszych czasów zachowała się jedynie mapa J. Łepkowskiego. Na tym jednak nie kończy się wkład środowiska starożytników z zaboru austriackiego w polską kartografię archeologiczną (i jak się okaże, również międzynarodową). W 1851 r. Józef Łep-

¹¹ Mapa grodzisk wielkopolskich, na której zaznaczono ponad 30 takich obiektów, z czego 15 oznaczono dokładnie w stopniach, minutach i sekundach szerokości i długości geograficznej. A. Abramowicz, *Wiek archeologii...*, s. 51.

¹² *Mapa archeologiczna Prus Zachodnich (dawniej Królewskich) z przyległymi częściami W. Ks. Poznańskiego*. Tekst objaśniający na podstawie badań dokonanych w latach 1875–1878 opracował Gotfryd Ossowski, Kraków 1881.

¹³ A. Gruszecki, op. cit.

¹⁴ *Odezwa Towarzystwa Naukowego z Uniwersytetem Jagiellońskim połączonego w celu archeologicznych poszukiwań wraz ze skazówką mogącą posłużyć za przewodnik w poszukiwaniach tego rodzaju*, Kraków, Drukiem Uniwersytetu Jagiellońskiego 1850.

¹⁵ Mapa ziem leżących między Zbruczem a Dniestrem. Za: B. Schnaydrowa, *Mapa archeologiczna Józefa Łepkowskiego...*, s. 194.

¹⁶ Mapa archeologiczna Bocheńskiego. Za: op. cit.

¹⁷ *Mapa archeologiczna Galicji Wschodniej*, „Czas” nr 216, 1874, s. 2.

¹⁸ O mapie archeologicznej Powiśla z 1881 r. Bolesław Olszewicz w *Kartografii polskiej XIX wieku (Przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, t. II, Warszawa 1998, s. 364, napisał, że „mapa ta zaginęła lub została zniszczona przez hitlerowców w czasie wojny ostatniej”. Mapa w latach siedemdziesiątych XX wieku została odnaleziona w zbiorach Archiwum Muzeum Archeologicznego miasta Krakowa. Obecnie trwają prace nad wydaniem mapy Powiśla.

kowski na posiedzeniu Towarzystwa Naukowego Krakowskiego podał myśl, aby zabytki archeologiczne oznaczać na mapach za pomocą znaków „passigraficznych”, tj. czytelnych dla wszystkich, bez względu na narodowość, jak cyfry i nuty¹⁹. Oddział Archeologii i Sztuk Pięknych TNK wyznaczył wówczas komisję, która miała zająć się ich zaprojektowaniem, ale dopiero w 1870 r. wypracowano projekt znaków dla map archeologicznych. Następnie Aleksander Przezdziecki jako delegat Towarzystwa Naukowego w Krakowie zaprezentował go na Międzynarodowym Kongresie Antropologii i Archeologii w Bolonii (1871). Swoją referat zilustrował mapą, którą tak opisał: „Mam zaszczyt przedstawić Kongresowi mapę krajów, z których składała się dawna Polska [...], na której oznaczone są główne rzeki, góry i znaczniejsze miasta [...]. Piórem dodane zostały na niej miejscowości wslawione wykopaliskami, a te oznaczone zostały znakami mnemonicznymi, wyciśniętymi kolorami odpowiednimi epokom, do których należą wykopaliska”²⁰. Dziś trudno jednak powiedzieć, jaką dokładnie mapę zaprezentował Przezdziecki.

Dalsze dzieje projektu były następujące: w Bolonii powołano komisję do jego zbadania; niestety śmierć A. Przezdzieckiego przerwała na pewien czas jej czynności i dopiero na kongresie w Sztokholmie w 1874 r. E. Chantre, dokooptowany do komisji powołanej w Bolonii, przedstawił projekt poprawionego i uzupełnionego międzynarodowego systemu znaków mnemonicznych do oznaczania kategorii zabytków oraz barw do oznaczenia epok przedhistorycznych. Projekt uzyskał aprobatę oraz zalecenie powszechnego stosowania. W Polsce został on ogłoszony drukiem w pracy Jana Nepomucena Sadowskiego²¹. Według konwencji przyjętej na kongresie w Sztokholmie zostały przygotowane wspomniane już wcześniej mapy: J. Łepkowskiego, G. Ossowskiego, S.J. Czarnowskiego, W. Demetrykiewicza, E. Majewskiego, A. Schneidera oraz mapa guberni płockiej. Znaki dla map archeologicznych zatwierdzone w Sztokholmie posłużyły jako wzór również dla rosyjskich starożytników.

*

W Rosji problem mapy archeologicznej był przedmiotem dyskusji na organizowanych tam zjazdach archeologicznych²², ale realizacją samego projektu

¹⁹ „Rocznik Towarzystwa Naukowego Krakowskiego”, t. 21, 1851, s. 241–243.

²⁰ A. Przezdziecki, *Kongres międzynarodowy antropologiczny i archeologii przedhistorycznej odbyty w Bolonii od 1 do 8 października 1871 r. Sprawozdanie członka kongresu*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Krakowskiego”, t. 20, 1872, s. 166–171.

²¹ *Wykaz zabytków przedhistorycznych na ziemiach polskich. Zeszyt I. Porzeczce Warty i Baryczy*, Kraków 1877.

²² Przykłady najważniejszych referatów z tej tematyki: П. П. Муромцев, *По вопросу 4-му: составление археологических карт, чертежей итп. между прочим такой карты, на которой были бы обозначены лишь места битв с обозначением, с указанием когда и с кем они происходили а также раскопки если такая были произведены*, w: Труды первого археологического съезда в Москве в 1869 г., Москва 1871, т. 1, с. LV (Прот.), с. 114; X. Скимборович, *Проект славянской археологической карты*, w: Труды второго археологического съезда в Ст-Петербурге в 1871 г., Ст-Петербург 1876, т. 1, с. 61–63 (Прот.);

zajmowali się przede wszystkim członkowie Moskiewskiego Towarzystwa Archeologicznego²³. W jego ramach powstała nawet osobna komisja do zrealizowania tego zadania, w składzie: D.N. Anuczin, W.I. Sizow, N.I. Gorożanski, W.K. Grutowski, a przewodniczył jej hrabia A.S. Uwarow. Najpierw przygotowano wzór legendy takiej mapy, wykorzystując te znaki, które stosowano na opracowaniach zagranicznych. Następnie razem ze wzorem był rozesłany do instytucji naukowych, komitetów statystycznych, osób prywatnych, magistratów itd. spis pytań dotyczących znalezisk wyrobów kamiennych, miedzianych i brązowych toporków oraz sierpów, starych monet, broni, kości, dalej pieczar, wałów, grodzisk, kurhanów, kamiennych bab, skalnych malowideł lub napisów²⁴. Do spisu dołączono prośbę o wspomnienie moskiewskiego towarzystwa w realizacji tak dużego projektu. O tym, że prośba nie została zlekceważona, świadczy protokół spisany na posiedzeniu komisji 6 XI 1888 r., na którym A.S. Uwarow poinformował o otrzymaniu materiałów do mapy. Podzielił je na trzy grupy: 1) materiały zebrane sposobem kancelaryjnym i otrzymane od gubernatorów, komisji archiwalnych, komitetów statystycznych, archirejów, duchownych konsystorzów, kapłanów, przeorów, kierowników muzeów – w odpowiedzi na ankiety rozesłane po całej Rosji (swoją odpowiedź przesłał towarzystwu m.in. gubernator kaliski, mohylewski duchowny konsystorz, kapłan z guberni witebskiej); 2) informacje otrzymane od osób prywatnych i od instytucji; 3) pytania osób pragnących wziąć na siebie opracowanie starego materiału²⁵. Wszystkie zebrane tą drogą materiały, w miarę przyrostu, miały być następnie podzielone podług powiatów i guberni, zarejestrowane, skonfrontowane ze źródłami, a następnie naniesione na mapy. Współpracę w przygotowaniach mapy archeologicznej oferował również Gotfryd Ossowski, autor mapy archeologicznej Prus Zachodnich. Ze swojej strony proponował zajęcie się powiatem zwinogrodzkim, gubernią kijowską, południową częścią guberni kieleckiej i częścią guberni piotrkowskiej. W związku z tym zapoznał się z legendą do map, opracowaną przez D. N. Anuczina. Legendę tę uzupełnił objaśnieniami oraz praktycznymi wskazówkami co do zastosowania znaków²⁶. Planu jednak nie zrealizował, gdyż zmuszony był wyjechać na Syberię, gdzie zakończył życie.

Mapa archeologiczna Rosji nie powstała. Jednak doczekały się takiego opracowania niektóre jej regiony, w tym sześć guberni zachodnich Imperium Ro-

Д. Н. Анучин, *К вопросу о легенде для карты по русской доисторической археологии?*, w: *Труды шестого археологического съезда в Одессе в 1884 г.*, т. 1, Одесса 1886, с. LXIII (Прот.).

²³ Towarzystwo archeologiczne w Moskwie zamierza wydać dokładną mapę archeologiczną Rosyi, na której oznaczone zostaną wszystkie kurhany, miejscowości ze starożytnymi zabytkami itp. „Tygodnik Powszechny”, r. 24, 1889, nr 38, s. 459.

²⁴ *Историческая записка о деятельности Императорского Археологического Общества за первые 25-летие существования*, Москва 1890, с. 49.

²⁵ *Приложение к протоколу № 313*, „Древности”, т. 13, 1890, вып. II, с. 71–72.

²⁶ *Протокол № 312, 313*, „Древности”, т. 13, 1890, вып. II, с. 63–64.



Ryc. 1. Mapa archeologiczna guberni wileńskiej F.W. Pokrowskiego z 1893 roku



Ryc. 2. Fragment mapy archeologicznej guberni wołyńskiej W.W. Antonowicza z 1899 roku



Ryc. 3. Fragment mapy archeologicznej guberni podolskiej E.E. Secinskiego z 1899 roku

syjskiego, dla których mapy wykonali: dyrektor muzeum miejskiego w Wilnie i członek Moskiewskiego Towarzystwa Archeologicznego Fiodor Wasilijewicz Pokrowski – gubernia wileńska (ryc. 1)²⁷, grodzieńska²⁸ i kowieńska²⁹; historyk i starożytnik ukraiński polskiego pochodzenia Włodzimierz Antonowicz – gubernia kijowska³⁰ i wołyńska (ryc. 2)³¹ oraz historyk i archeolog z Kamieńca Podolskiego Jewfimij Josifowicz Secinski – gubernia podolska (ryc. 3)³². Należy wspomnieć jeszcze o mapie geologicznej Wołynia³³ Gotfryda Ossowskiego

²⁷ Ф.В. Покровский, *Археологическая карта Виленской губернии*, Вильна 1893.

²⁸ Idem, *Археологическая карта Гроденской губернии*, w: *Труды девятого археологического съезда в Киеве в 1893 г.*, т. I – Приложение, Москва 1895.

²⁹ В. Антонович, *Археологическая карта Ковенской губернии с объяснительным текстом*, w: *Труды десятого археологического съезда в Рыге в 1896 г.*, Москва 1900, т. III – Приложение.

³⁰ Idem, *Археологическая карта Киевской губернии (приложение к XV т. „Древности“)*, Москва 1895.

³¹ Idem, *Археологическая карта Волинской губернии*, w: *Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве в 1899 г.*, т. I, Москва, с. 1–133.

³² Е.Е. Сецинский, *Археологическая карта Подольской губернии*, w: *Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве в 1899 г.*, т. I, Москва, с. 197–554.

³³ Mapa uzupełniana o nowe dane była wydawana w latach 1867, 1869 i 1870. Pierwotnie ukazała się jako dodatek do pracy G. Ossowskiego: *Геологическо-геогностический очерк Волинской Губернии*, Житомир

(Polaka, geologa z wykształcenia, z zamiłowania archeologa), sporządzonej według jego badań z lat 1860–1874, na której zaznaczył również informacje o wołyńskich zabytkach archeologicznych³⁴. W przygotowaniu były na pewno mapy archeologiczne guberni: mińskiej, mohylewskiej i witebskiej, ale prac tych, pomimo zaawansowania, nigdy nie sfinalizowano³⁵. Z tego też powodu w dalszej części artykułu przedmiotem analizy będą mapy F.W. Pokrowskiego oraz mapy guberni ukraińskich.

Jak podałam wyżej, trzy mapy archeologiczne są autorstwa F.W. Pokrowskiego; kolejne trzy utrzymane są w tej samej konwencji, bowiem J.J. Secinski, przygotowując mapę archeologiczną guberni podolskiej, jak sam napisał we wstępie do dołączonego do niej katalogu, w swojej pracy wzorował się na mapie guberni kijowskiej W. Antonowicza. Mapy te zostały wydane przez Moskiewskie Towarzystwo Archeologiczne jako dodatek do czasopisma „Drewnosti” (Starożytności) lub w wydawnictwie „Trudy archeologičeskich sjezdow” (Prace zjazdów archeologicznych).

Wspomniane zjazdy poniekąd przyczyniły się do powstania map archeologicznych. Pomysłodawcą rosyjskich zjazdów był Siergiej Uwarow, prezes i współzałożyciel Moskiewskiego Towarzystwa Archeologicznego, a głównym organizatorem wymienione towarzystwo. W okresie od 1869 do 1911 roku (w cyklu trzyletnim) zorganizowano ich 15 w różnych regionach imperium. Miały one niebagatelne znaczenie dla rozwoju rosyjskich nauk humanistycznych i aktywizacji badań regionalnych w Imperium Rosyjskim. Zazwyczaj wybierano taki rejon, który był słabo rozpoznany pod względem archeologicznym (mała wiedza na temat zabytków archeologicznych i przeszłości danego regionu). W okresie przygotowań do zjazdu mobilizowano miejscowe instytucje naukowe, lokalną administrację państwową oraz starożytników aby nadrobić te braki. Wilno gościło uczestników IX zjazdu w 1893 r., natomiast Kijów był gospodarzem dwukrotnie: w 1874 r. (III zjazd) i w 1899 r. (XI zjazd). Tematyka wiodąca na danym zjeździe była różna, ale pomimo mnogości problemów badawczych na kolejnych obradach stałe pojawiało się pięć tematów. Ustalone jeszcze w 1867 r. przez A.S. Uwarowa, leżyły u podstaw idei spotkań, a były to następujące zagadnienia: ochrona starożytności, wypracowanie metod badań zabytków i prowadzenia wykopalisk,

1867. Trzecie wydanie było jedynym w języku polskim (nakładem Zygmunta Działowskiego, prezesa Towarzystwa Naukowego w Toruniu); jej egzemplarze znajdują się w Bibliotece Czartoryskich i Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie.

³⁴ M.M. Blombergowa, *O najstarszych polskich mapach archeologicznych*, s. 153; S. Kontkiewicz, *Kilka słów o karcie geologicznej Wołynia Gotfryda Ossowskiego*, „Pamiętnik Fizjograficzny”, t. 1, 1881, s. 173–175.

³⁵ Mapy archeologiczne przygotowywali: A.P. Smorodzki (nauczyciel mińskiego gimnazjum) dla mińskiej; J.R. Romanow (białoruski etnograf, archeolog, członek Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego i Moskiewskiego Towarzystwa Archeologicznego) dla witebskiej i mohylewskiej oraz Infantów Polskich. J.I. Алексеев, *Археология и краеведение Белоруссии...*, s. 145–148; Idem, *Белорусская археология и историческое краеведение во второй половине XIX–начале XX в.*, „Советская Археология”, 1968, no 3, s. 92, 95–96.

inwentaryzacja starożytności i opracowanie map archeologicznych. W przypadku dwóch ostatnich zadań najpełniej zostały one zrealizowane tylko w odniesieniu do ziem ukraińskich, litewskich i białoruskich. Jednak same zjazdy na niewiele by się zdały, gdyby nie zaangażowanie F.W. Pokrowskiego, W. Antonowicza i J.J. Secinskiego. Przyjrzyjmy się nieco bliżej efektom ich pracy.

Autorzy wymienionych map wykorzystywali system znaków mnemonicznych, który został zalecony do powszechnego użytku na międzynarodowym kongresie w Sztokholmie. Na mapach umieszczono starożytności ze wszystkich okresów archeologicznych. Znakami graficznymi wyróżniono rodzaje zabytków i stanowisk, a kolorami określono ich przynależność do epok.

Należy podkreślić, że mapy nie występują same. Do każdej dołączony jest katalog miejscowości, w których odnaleziono zabytki archeologiczne (wraz z opisem co to za zabytek). Jeżeli chodzi o sposób uporządkowania wiadomości w katalogu, kierowano się podziałem administracyjnym i hydrografią regionu, tzn. daną gubernię dzielono na powiaty, a następnie na dorzecza, i wszelkie starożytności porządkowano według takiego klucza, pisząc np. że w powiecie witebskim, w dorzeczu Zachodniej Dźwiny, w miejscowości Disna o współrzędnych geograficznych 45°53' – 55°35' przy ujściu rzeki Disny znajduje się...

Przy poszczególnych zabytkach archeologicznych w katalogu widnieje krótka notka, wskazująca na źródło pochodzenia informacji o zabytku (np. numer czasopisma, autor i tytuł publikacji, nazwa archiwum, komitetu statystycznego itp.). W wykazach źródeł, wykorzystanych przez autorów do sporządzenia map archeologicznych, znajdujemy wszystko co zawierała rosyjska oraz polska literatura archeologiczna i historyczna, a nadto materiały archiwalne i rękopiśmienne. Niejednokrotnie sięgano również do zasobów archiwalnych Cesarskiej Komisji Archeologicznej w Petersburgu (czyli centralnej instytucji archeologicznej Rosji, działającej w latach 1859–1918) oraz informacji dostarczanych przez lokalną inteligencję: leśniczych, wiejskich pisarzy, nauczycieli, duchowieństwo. Reasumując, dane do map archeologicznych gromadzono przede wszystkim na podstawie kwerendy; rzadszą metodą były objazdy terenowe. Tak informacje pozyskiwali Antonowicz i Seciński. E.W. Pokrowski, we wstępie do mapy archeologicznej guberni wileńskiej zaznaczył, że głównym źródłem danych o zabytkach były dla niego ankiety z pytaniami o zabytki³⁶. Sytuacja powtórzyła się w przypadku mapy guberni kowieńskiej i grodzieńskiej, ale tym razem Pokrowski korzystał z gotowej listy pytań wypracowanej przez komitet przygotowawczy IX zjazdu archeologicznego w Wilnie³⁷. Ankiety te rozsyłał po terenach guberni, kierując

³⁶ Ф.В. Покровский, *Археологическая карта Виленской губернии*, Вильна 1893, с. V.

³⁷ Idem, *Археологическая карта Гроденской губернии*, w: *Труды девятого археологического съезда в Киеве в 1893 г.*, т. I – Приложение, Москва 1895, с. 3; *Список вопросов по которым сделательно былобы получить ответы для составления археологической карты Северо-Западного Края России. Приложение к протоколу 2-го заседания Виленского Отделения*, ibidem, s. 27–30.

je drogą urzędową do prawosławnych duchownych, nauczycieli ludowych i pisarzy gminnych. Korzystał również z urzędowych spisów zabytków.

Okazało się jednak, że ta metoda gromadzenia danych (poprzez ankiety) była najmniej wiarygodna, o czym przekonał się na własnej skórze Ludwik Krzywicki. Kiedy zbierał wiadomości o pilikalniach (czyli litewskich grodziskach), sięgnął do map wykonanych przez Pokrowskiego. Spotkał się wówczas z przypadkami nieprawdziwych doniesień. Oto fragment *Wspomnień* L. Krzywickiego: „Pamiętam, jak bryczką proboszcza z Bejsagoły wyszukiwałem, jak się później okazało, fikcyjne grodziska w okolicach tego miasta w promieniu jakichś dwóch mil. Z wioski do wioski towarzyszyła mi gromada włościan [...]. Łazili po polach, wyszukiwali te nieistniejące grodziska, zamieszczone przecież na mapie archeologicznej kowieńskiej guberni Pokrowskiego. Grodzisk nie znalazłem, ale pozyskałem wiadomość o nauczycielu ludowym Rosjaninie, który przed paru laty tak samo rozpytywał się o pilikalnie. Pojechałem do niego w licznym otoczeniu. Nauczyciel w pierwszej chwili przyznał się bez ogródki, iż od niego pochodzą wiadomości o pilikalniach, umieszczone u Pokrowskiego. Gdy zażądałem, aby siadł na bryczkę i powiózł mnie do nich, wyłgiwał się, iż już je rozkopano, a kiedy włościanie zaprzeczyli, spuścił z tonu i przyznał się ze skrucą, iż otrzymawszy drogą urzędową nakaz podania istniejących pilikalni w okolicy, w obawie skutków niemiłych, gdyby nic nie znalazł, stworzył na papierze parę tych pomników przeszłości, acz w rzeczywistości nigdy nie istniały. Rosyjskie materiały statystyczne roily się od takich nie istniejących rzeczy [...]”³⁸.

Na czym w takim razie polegało znaczenie map archeologicznych guberni zachodnich? Abstrahując od negatywnych doświadczeń Ludwika Krzywickiego, wspomniane mapy były ważnym źródłem wiadomości o obiektach archeologicznych i przedstawiały aktualny, na czas w którym powstały, stan badań. Liczono również no to, że staną się one narzędziem analizy: „Dochodzą do nas wiadomości, że na przyszłym zjeździe archeologicznym w Kijowie prof. Antonowicz przedstawi swą drugą mapę, tym razem Wołynia. Stanie się ona dopełnieniem do mapy kijowskiej w tym znaczeniu, że nam objaśni kierunek, którego trzymały się pewne typy grzebalne, zanim się do Kijowszczyzny dostały, o czym na podstawie samej mapy kijowskiej trudno wnioskować. W ten sposób obie mapy w połączeniu z mapą Galicji Wchodniej [A. Schneidera – A. S.], szczegółami archeologicznymi ziemi lubelskiej, środkowego i dolnego Powiśla [J. Łepkowskiego – A. S.], a nawet dorzecza Warty, rzucą światło na stosunki przedhistoryczne Kijowszczyzny z sąsiadami od Zachodu. Wykażą one, jeśli się nie mylimy, że stara Kijowszczyzna od czasów niepamiętnych była polem ścierania się dwu narodów kulturalnych: zachodniego i wschodnio-południowego”³⁹. Przytoczę jeszcze fragment

³⁸ L. Krzywicki, *Wspomnienia*, t. I, Warszawa 1957, s. 356.

³⁹ K. Chamiec, *Antonowicz W. Prof. Mapa archeologiczna gubernii Kijowskiej*, „Światowit”, t. 1, 1899, s. 145–146.

recenzji E. Majewskiego mapy guberni kijowskiej, na potwierdzenie powyższych słów: „Moskiewskie Towarzystwo Archeologiczne wydało świeżo (1895 r.) mapę, ułożoną przez W. B. Antonowicza [...]. Autor wniósł na tę mapę wyniki wszystkich dotychczasowych poszukiwań, dokonanych w guberni Kijowskiej, w tym kraju starożytnych Polan. Na 50-ciu przeszło tysiącach kilometrów kwadratowych wymienił profesor Antonowicz 1163 miejscowości, które dostarczyły nauce różnych zabytków starożytnych. W tej liczbie widzimy: 1 stację z epoki kamienia niegładzonego (paleolit), 16 znalezisk narzędzi krzemiennych neolitycznych, 98 znalezisk narzędzi gładzonych neolitycznych, 23 jaskinie, 35 znalezisk z epoki brązowej, 130 znalezisk z epoki żelaza, 842 kurhany zbadane. Co do tych ostatnich zapewnia autor, że stanowiły one zaledwie 6% ogólnej liczby znanych kurhanów w tej guberni. Zaznacza także, co jest rzeczą słuszną i bardzo pożyteczną, tak zwane horodyszczka w liczbie 435, wreszcie 7 tak zwanych przez lud „kamienianych bab”. Cyfry powyższe świadczą, że Antonowicz podjął trud ogromny i dowodzą wielkiej ważności jego pracy. Ułatwia ona niezmiernie przegląd zabytków starożytnych i rzuca dużo światła na mało znany wschód Europy. Kiedy choćby jedna gubernia Królestwa Polskiego doczeka się pracy podobnej?”⁴⁰.

Mapy archeologiczne wspomnianych guberni były ważne również z punktu widzenia ochrony zabytków, bowiem były ewidencją zabytków archeologicznych na danym obszarze, a XIX wiek był czasem, kiedy w całej Europie (również w Imperium Rosyjskim) dopiero czyniono starania o wypracowanie ustaw i struktur konserwatorskich. Potrzebna była wówczas wiedza o tym, jakie obiekty archeologiczne, architektoniczne czy dzieła sztuki powinny podlegać państwowej ochronie. Powstały specjalne urzędy dla inwentaryzacji zabytków, których zadaniem było ułożenie spisu takich obiektów (np. we Francji), albo obowiązkiem ten nakładano na istniejący aparat urzędniczy (np. w Rosji), ale wobec skali przedsięwzięcia nieoceniona była pomoc miłośników starożytności.

*

Wprawdzie zarówno rosyjscy, jak i polscy archeolodzy, mimo niewątpliwych starań, nie opracowali w XIX wieku map archeologicznych swoich ojczystych ziem, sam pomysł nie przepadł. Prace nad zbieraniem materiałów i próby wykonania map kontynuowano w czasach późniejszych. Idea inwentaryzacji wszystkich znalezisk archeologicznych z ziem polskich realizowana jest od lat siedemdziesiątych XX wieku w ramach ogólnopolskiego przedsięwzięcia nazwanego „Archeologicznym Zdjęciem Polski”. Podobny projekt pt. „Archeologiczneskije karty Rossii” wykonują archeolodzy rosyjscy.

Słowa kluczowe: archeologia, historia archeologii, mapy archeologiczne, Polska, Imperium Rosyjskie

⁴⁰ E. Majewski, *Mapa archeologiczna gub. Kijowskiej*, „Wędrowiec”, 1897, nr 2.

Archeological maps of western provinces of the Russian Empire

S u m m a r y

The aim of this article is to discuss the little-known issues in the literature: archaeological maps of western provinces of the Russian Empire, which were the guberniyas of Vilnius, Kaunas, Minsk, Vitebsk, Mogilev, Volhynia, Podolia, and Kiev (created from the eastern lands of the former Polish-Lithuanian Commonwealth as a result of The Partition in 1772–1795). Archaeological maps are projects, on which artifacts (found in the area and known from written sources) were marked by special symbols. The author of this article focuses on the following issues: for what purpose maps were created, from where data were derived, how it was presented on maps, and finally the importance of maps for archeology. Archaeological maps of the listed provinces have its advantages and disadvantages. For example, there were marked artefacts from all archeological periods, however, due to the relatively large number of symbols placed within one locality it is not possible to locate precisely the positions where they were actually discovered. Collecting materials for maps usually was associated with area detours, but just as often the gathering of information was done through questionnaires, which were perhaps less onerous method, but difficult to verify. It had happened that there were given false information in questionnaires. The alphabetical list of those places where archaeological relics were found (along with a description of monuments) attached to maps was the big advantage of these projects.

Key words: archeology, history of archeology, archeological maps, Poland, Russian Empire